

ΘΗΡΑΘΕΝ

ΜΟΝΟΛΙΘΟΣ ΜΙΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΘΗΡΑΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

Ένα ερώτημα κείμενο για την ιστορική εξέλιξη της Θήρας είναι πόσα χρόνια ή πόσους αιώνες μετά την καταστροφική έκρηξη του ηφαιστείου κατοικήθηκε πάλι το νησί. Πότε, με λίγα λόγια, η Θήρα προσέφερε ξανά ασφάλεια για τη μόνιμη εγκατάσταση ανθρώπων ομάδων και επαρκείς δυνατότητες για την καλλιέργεια της γης και την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας. Το ζήτημα αυτό έχει ελάχιστα ερευνηθεί, ελλείπει ανασκαφών στο νησί, και αποτελεί ζητούμενο της κυκλαδικής προϊστορίας.

Από τα πορίσματα της αρχαιοβοτανικής μελέτης στο Ακρωτήρι και από τα απολιθώματα της καλντέρας γνωρίζουμε ότι στο νησί υπήρχαν πολλές ελιές, φοίνικες, κυπαρίσσια και άλλα δέντρα. Συνεπώς, το προεκηξιακό τοπίο της Θήρας ήταν πολύ διαφορετικό από αυτό που διαμορφώθηκε με την τρομακτική έκρηξη της Υστεροκυκλαδικής Ι / Υστερομινωικής ΙΑ περιόδου, και το οποίο λίγο διαφέρει από το σημερινό φυσικό περιβάλλον της Σαντορίνης. Αντιλαμβάνεται κανείς ότι οι κάτοικοι (όσοι επέζησαν της καταστροφής και τυχόν επέστρεψαν, αλλά και όσοι ναυτιλούμενοι παρέπλεαν κατά καιρούς τη Θήρα) έρχονταν σε επαφή, για χρόνια μετά την έκρηξη, με ένα νησί πολύ διαφορετικό, άνυδρο, ουσιαστικά αλίμενο και με ελάχιστη αυτοφυή ψηλή βλάστηση, ωστόσο πολύ εύφορο.

Η μοναδική έως σήμερα γνωστή εγκατάσταση που βεβαιώνει την κατοίκηση του νησιού ύστερα από την κοσμογονική έκρηξη του 1630 π.Χ. εντοπίζεται στον Μονόλιθο της ανατολικής ακτής της Θήρας. Χρονολογείται στον τελευταίο μυκηναϊκό αιώνα (12ος αι. π.Χ.), ο οποίος στην αρχαιολογική περιοδολόγηση συμβατικά ονομάζεται Υστεροελλαδική (ΥΕ) ΙΙΙΓ περίοδος. Πρωιμότερα του 12ου αι. μυκηναϊκά ευρήματα δεν έχουν αναφερθεί αλλού στο νησί της Σαντορίνης, αν και πολύ συχνά η αρχαιολογική εικόνα ενός τόπου είναι αποτέλεσμα ανασκαφικής συγκυρίας και απουσίας συστηματικών επιφανειακών ερευνών.

ΑΛΣ 5

Εικ. 1. Ο Μονόλιθος, δίπλα στο αεροδρόμιο του νησιού, όπως φαίνεται από αέρος (2002). Φωτογραφία: Υπουργείο Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής.

Ο Μονόλιθος είναι ένα βραχώδες ύψωμα, ύψους 29 μ., που διακρίνεται με τον όγκο του στην πεδινή ανατολική παράλια ζώνη της Θήρας (εικ. 1). Στη συμπαγή όψη της ασβεστολιθικής του σύστασης οφείλει, άλλωστε, και το σύγχρονο όνομά του. Βρίσκεται πολύ κοντά στο αεροδρόμιο του νησιού, λίγα μέτρα ανατολικά του διαδρόμου προσγείωσης, και σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα. Στην προεκρηξιακή Σαντορίνη, ωστόσο, ο Μονόλιθος ήταν νησί-δα που απείχε λίγα μέτρα από την ανατολική ακτή, όπως έχουν απο-

φανθεί οι γεωλόγοι που μελέτησαν την περιοχή. Με την έκρηξη του 1630 π.Χ. το τοπίο της περιοχής άλλαξε δραστικά και το μικρό νησί βρέθηκε στο μέσον πεδινής ζώνης εύφορων ηφαιστειακών προσχώσεων. Κατά την ύστερη μυκηναϊκή περίοδο (1400-1100 π.Χ.), συνεπώς, οπότε και ο πολιτισμός των ελληνοφώνων Μυκηναίων της ηπειρωτικής χώρας εξαπλώνεται δυναμικά και παντού στο Αιγαίο, ο Μονόλιθος αποτελούσε πρόσφορη περιοχή για εγκατάσταση και καλλιέργεια, με την ανατολική αμμουδερή ακτή να εξασφαλίζει καλό ελλιμενισμό στον παράλιο οικισμό.

Η μορφή του βραχώδους υψώματος άλλαξε σημαντικά πριν από περίπου έναν αιώνα, όταν στις πρώτες δεκαετίες του απαιτήθηκαν αδρανή υλικά για το μεγαλεπήβολο έργο του νέου λιμανιού στον Μονόλιθο. Αυτά εξασφαλίστηκαν με τη λατόμευση του μεγαλύτερου, ανατολικού τμήματος του ασβεστολιθικού λόφου. Το έργο δεν ολοκληρώθηκε ποτέ και οι τεράστιοι κύβοι κείτονται εγκαταλελειμμένοι στην παραλία του ομώνυμου λιμενίσκου. Τα σημάδια, όμως, της εκτεταμένης επέμβασης στον Μονόλιθο είναι έκτοτε ορατά.

Η παλαιότερη φωτογραφία που διαθέτουμε για τον Μονόλιθο έγινε από τον Σπ. Μαρινάτο το 1968 (εικ. 2), με την ευκαιρία κάποιας θρησκευτικής γιορτής στον ναό της Αγίας Παρασκευής, που καταλαμβάνει τα νοτιοδυτικά ριζά του βράχου. Περιέργως, ο Μαρινάτος δεν κάνει μνεία για επιφανειακές αρχαιότητες στον Μονόλιθο, ίσως λόγω του φόρτου εργασίας που τον κρατούσε προσηλωμένο στο Ακρωτήρι και σε τοπογραφικές έρευνες μόνο στις πέριξ περιοχές.

Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, ΜΟΝΟΛΙΘΟΣ. ΜΙΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΘΗΡΑΣ

Εικ. 2. Το ύψωμα του Μονόλιθου το 1968, με την εκκλησία της Αγίας Παρασκευής γεμάτη κόσμο, πιδανόν κατά την πανήγυρη της 26ης Ιουλίου. Έγχρωμη διαφάνεια του Σπ. Μαρινάτου που ευγενώς παραχώρησε η κόρη του, καθ. Ναννώ Μαρινάτου, στο Αρχείο Ανασκαφής Ακρωτηρίου.

Η πρώτη επισήμανση αρχαιοτήτων στον χώρο οφείλεται στον Χρ. Ντούμα, νεαρό τότε επιμελητή Αρχαιοτήτων του νησιού, ο οποίος στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και με αφορμή τον εντοπισμό οστράκων απέτρεψε την προγραμματιζόμενη ισοπέδωση του βράχου για την κατασκευή του αεροδρομίου, που προωθούσε το αναπτυξιακό πρόγραμμα του καθεστώτος.

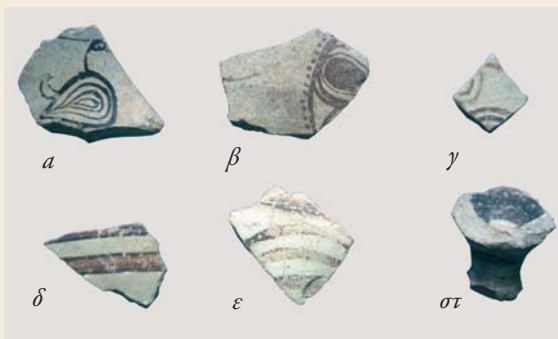
Αναφορά στα επιφανειακά ευρήματα του Μονόλιθου κάνει ο μελετητής των αρχαίων ελληνικών πόλεων καθ. J. W. Sperling, στο πλαίσιο της εργασίας του για τη Θήρα και τη Θηρασία. Ο Sperling το 1971 είχε περισυλλέξει όστρακα μυκηναϊκών, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων από τη «νότια κλιτύ, 5-14 μέτρα από το κατώτατο σημείο του βράχου», όπως μαθαίνουμε από την ένδειξη, η οποία συνοδεύει τα όστρακα που εντοπίστηκαν το 2007 στο παλαιό Μουσείο Φηρών¹ (εικ. 3).

1. Για τον εντοπισμό τους και τη διευκόλυνση της μελέτης οφείλω θερμές ευχαριστίες στην προϊσταμένη της ΚΑ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δρ. Μ. Μαρθάρη και την επιμελήτρια κ. Μάγια Ευσταθίου. Στο Παλαιό Μουσείο Φηρών φυλάσσονται και τα όστρακα των μεταγενέστερων περιουλλογών.

ΑΑΣ 5

Εικ. 3. Όστρακα ύστερων μυκηναϊκών αγγείων (κυρίως 12ου αι. π.Χ.), που περισυνελέγησαν από τον καθ. J. W. Sperling το 1971. Λαβές και κείλη νδροφόρων και αγγείων πόσεως, διακοσμητικά δέματα δικτυωτού, τριγλύφων και κύκλων. Πάνω αριστερά πόδος με εμπίεστη διακόσμηση κύκλων. Αρχαιολογικό Μουσείο Θήρας. (Φωτ.: Α. Βλαχόπουλος)

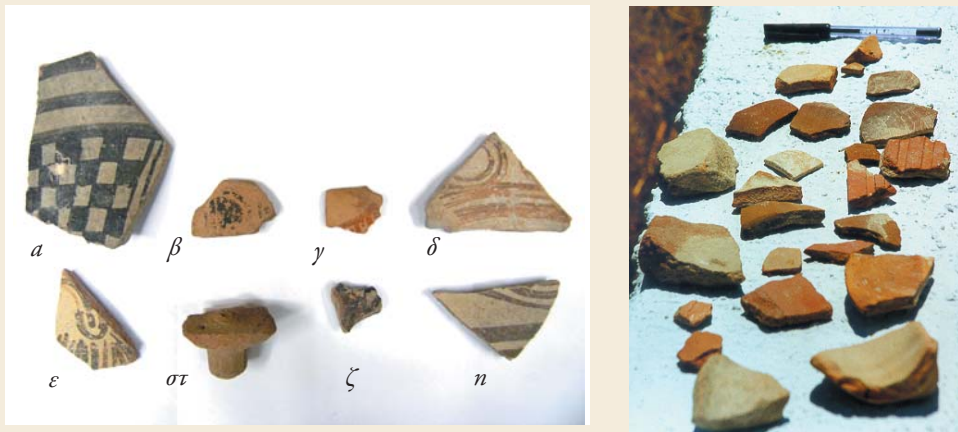

Εικ. 4. Επιλογή οστράκων μυκηναϊκών αγγείων του 12ου αι. π.Χ. (Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος) με διακόσμηση πουλιού, ρόδακα σε κύκλο, τόξων και ταινιών. Κάτω δεξιά πόδι κύλικας. Περισυλλογή Χρ. Ντούμα και Ρ. Warren. Μουσείο Προϊστορικής Θήρας. (Φωτ.: Α. Βλαχόπουλος)

Το 1979 οι Χρ. Ντούμας και Ρ. Warren δημοσιεύουν στα *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* επιλεγμένα μυκηναϊκά όστρακα που είχαν περισυλλέξει στον χώρο και κάνουν αναφορά για λείψανα τοίχων που ήταν ορατά στη βόρεια και δυτική πλαγιά του βράχου, εκτιμώντας ότι ο οικισμός εκτεινόταν «έως 100 μ. από τον βράχο». Τα όστρακα γραπτής κεραμικής που απεικόνισαν στο άρθρο τους χρονολογήθηκαν στον 12ο αι. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος). Επιλογές των οστράκων αυτών (εικ. 4) σχολιάστηκαν ξανά από τον γράφοντα, ο οποίος τα εντόπισε το 2003 στο Μουσείο Προϊστορικής Θήρας με τη βοήθεια του Χαράλαμπου Σιγάλα, του Σαντορινιού αρχαιολόγου της Θήρας.

Η επιφανειακή κεραμική από τον Μονόλιθο εμπλουτίστηκε από κάποιες περισυλλογές που έκαναν το 1991 Γερμανοί τουρίστες (εικ. 5). Η ποιότητα και η ποσότητα των οστράκων που παρέδωσαν στο Μουσείο είναι ενδεικτικές της πυκνής συγκέντρωσης κεραμικής γύρω από τον λόφο. Υπάρχουν όστρα-

Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, ΜΟΝΟΛΙΘΟΣ. ΜΙΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΘΗΡΑΣ

Εικ. 5. Περισυλλογές μυκηναϊκών οστράκων του ύστερου 13ου και 12ου αι. π.Χ. (Υστεροελλαδική ΠΙΒ2-Γ περίοδος) από επισκέπτες τον Μονόλιθο (1991). Προέρχονται από κύπελλα, σκύφους και κύλικες με διακόσμηση άβακα, πορφύρας, ημικυκλίων και άλλων γραμμικών δεμάτων. Στο μέσον της κάτω σειράς, δύο δίσκοι ψευδόστομον αμφορέα, χαρακτηριστικού μυκηναϊκού αγγείου υγρών προϊόντων. Το όστρακο με το άνθος κάτω αριστερά προέρχεται πιθανόν από κρητικό αγγείο. (Φωτ. Α. Βλαχόπουλος)

Εικ. 6. Μονόλιθος. Περισυλλογή οστράκων διαφόρων εποχών. (Φωτ. Ά. Παπαδόπουλος)

κα πολλών εποχών, ακόμα και βενετσιάνικα, που μαρτυρούν τη μακρά διάρκεια της ανθρώπινης δραστηριότητας στη θέση αυτή.

Τον Ιούλιο του 1999 στον Μονόλιθο φαίνονταν ακόμα όστρακα, κυρίως στον μοναδικό αγρό που οργωνόταν ακόμη στα δυτικά του υψώματος. Η παλαιότερη κεραμική που είχαμε συλλέξει τότε με τον συνάδελφο Άγγ. Παπαδόπουλο ήταν πάλι στην πλειονότητά της ύστερη μυκηναϊκή, υπήρχαν όμως και όστρακα μελαμβαφών αγγείων κλασικών χρόνων, αγνύθες και κομμάτια από άβαφα αγγεία ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων με τη χαρακτηριστική ραβδωτή διακόσμηση (εικ. 6). Η τελευταία επίσκεψη στον χώρο έγινε το φθινόπωρο του 2007, πάλι με έναν νέο ερευνητή της θηραϊκής προϊστορίας, τον Λ. Ζώρζο, και παρατηρήθηκε σημαντική πυκνότητα μυκηναϊκών κυρίως οστράκων στα βορειοανατολικά του βράχου.

Την έκταση, τη μορφή και –κυρίως– τη χρονολόγηση της μυκηναϊκής εγκατάστασης στον Μονόλιθο θα αποσαφηνίσει μόνο η ανασκαφή στα πρηνή του υψώματος. Η απουσία ενδιάμεσης κατοίκησης μεταξύ της Υστεροκυκλαδικής Ι και

ΑΑΣ 5

της ΥΕ ΠΙΒ2-Γ περιόδου, πάντως, δείχνει ότι η Θήρα έμεινε ακατοίκητη για περισσότερους από τέσσερεις αιώνες, αν δεχτούμε ότι η έκρηξη σημειώθηκε περί το 1630 π.Χ. και υπολογίσουμε το 1200 π.Χ. ως αρχή της λεγόμενης ΥΕ ΠΙΓ περιόδου, στην οποία κυρίως χρονολογείται η επιφανειακή κεραμική του Μονόλιθου. Ο επιβλητικός, φυσικά οχυρός βράχος του Μέσα Βουνού, νότια του Μονόλιθου, όπου τη Γεωμετρική εποχή ιδρύεται ο οικισμός της Αρχαίας Θήρας, δεν έχει δώσει ίχνη μυκηναϊκής παρουσίας, παρά τους υπαινιγμούς των παλαιών γερμανικών δημοσιεύσεων².

Στην περιοχή του Ακρωτηρίου ίχνη ανθρώπινης παρουσίας μετά την έκρηξη διαπιστώνονται μόλις στην αρχαϊκή εποχή (7ος-6ος αι. π.Χ.), όπως έδειξε μία πιθανή γεωργική εγκατάσταση που αποκαλύφθηκε στην περιοχή του πιλοτικού στεγάστρου του αρχαιολογικού χώρου.

Η πρώτη επανακατοίκηση της Θήρας είναι μείζονος ιστορικής σημασίας, καθώς συνδέεται με τη δεύτερη ευρεία εξάπλωση του μυκηναϊκού πολιτισμού στο Αιγαίο, που σημειώνεται ύστερα από την κατάλυση του συγκεντρωτικού ανακτορικού συστήματος της ηπειρωτικής χώρας, περί το 1200 π.Χ. Την περίοδο αυτή, που συνηθίζεται να ονομάζεται «Μικρή Μυκηναϊκή Κοινή» και διαρκεί έως τις αρχές του 11ου αι. π.Χ., στις Κυκλάδες ακμάζουν σημαντικά οικιστικά κέντρα (Γρόττα στη Νάξο, Κουκουναριές στην Πάρο, Φυλακωπή στη Μήλο, Άγιος Ανδρέας στη Σίφνο) και αντίστοιχη είναι η αρχαιολογική εικόνα στα Δωδεκάνησα (Ρόδος, Κως, Κάλυμνος). Επίσης στην Εύβοια και την Κρήτη. Η εγκατάσταση των ύστερων μυκηναϊκών χρόνων στον Μονόλιθο φαίνεται ότι αποτέλεσε ένα από τα κομβικά σημεία αυτής της συντονισμένης οικιστικής εξάπλωσης στα νησιά των Κυκλάδων κατά τη μετάβαση από τον 13ο στον 12ο αι. π.Χ., η οποία συνδέεται με τη διαμόρφωση ενός πυκνού εμπορικού δικτύου ανταλλαγών αγαθών και νέων ιδεών με περιοχές εντός και εκτός Αιγαίου.

Αγνοούμε την προέλευση των κατοίκων του νέου οικισμού. Ο πηλός των μυκηναϊκών αγγείων του Μονόλιθου, πάντως, είναι χαρακτηριστικά πορτοκαλόχρωμος και φαίνεται ότι δεν είναι ντόπιος. Η κεραμική ανήκει στα γνωστά σχήματα της περιόδου: ψευδόστομοι αμφορείς, υδροφόρα αγγεία, κύλικες, κύπελλα και σκύφοι συνιστούν την πλειονότητα. Λίγοι είναι οι πίθοι και λιγότερες οι χύτρες. Τα αγγεία είναι καλής ποιότητας, τα περισσότερα γραπτά και διακοσμούνται με τους χαρα-

2. Τη διαβεβαίωση οφείλω στον Χ. Σιγάλα, επί δεκαετίες ανασκαφέα, μελετητή και βαθύ γνώστη της Αρχαίας Θήρας.

Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, ΜΟΝΟΛΙΘΟΣ. ΜΙΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΘΗΡΑΣ

κτηριστικούς ρυθμούς του 12ου αι. π.Χ., όπως ο εικονιστικός (εικ. 4α-β), ο πυκνός (εικ. 5α) και ο γραμμικός (εικ. 3 δεξιά στήλη, εικ. 4γ, εικ. 5β, δ, η). Το χαρακτηριστικό θέμα της λοξής πορφύρας στο σώμα κύλικας (εικ. 5γ) ανήκει μάλλον στην ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο (τέλος 13ου αι. π.Χ.), όπως και το ακτινωτό μινωικό άνθος σε ένα πιθανότατα κρητικό αγγείο (εικ. 5ε). Η υπόλοιπη μυκηναϊκή κεραμική χρονολογείται στην πρόιμη και μέση ΥΕ ΙΙΓ περίοδο (περίπου 1200-1100 π.Χ.), με καλά παράλληλα των εικονιστικών θεμάτων από τη Μήλο, το Ανατολικό Αιγαίο και άλλα κέντρα του μετανακτορικού μυκηναϊκού κόσμου.

Η εν εξελίξει μελέτη της επιφανειακής κεραμικής από τον Μονόλιθο θα προσθέσει περισσότερα στοιχεία για τη σημαντική αυτή εγκατάσταση της εκπνέουσας Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο και μία συντονισμένη επιφανειακή έρευνα της περιοχής, όσο αυτή είναι αδόμητη, ενδεχομένως αποφέρει περισσότερα δεδομένα για τη φυσιογνωμία του πρώτου γνωστού μετά την έκρηξη οικισμού της Θήρας.

Ο Μονόλιθος, όπως πολλοί αρχαιολογικοί χώροι στον τόπο μας, δεν κινδυνεύουν από τον χρόνο ούτε από το ότι έχουν μείνει ανασκαφικά ανεξερεύνητοι. Απειλούνται πρωτίστως από την απρόβλεπτη και άμετρη ανθρώπινη επέμβαση, η οποία έχει διαταράξει καιρία και από καιρού το θηραϊκό τοπίο.

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

Ανασκαφές Ακρωτηρίου Θήρας

Επιλογή βιβλιογραφίας

ASTON, M. A. - P. H. HARDY, «The Pre-Minoan Landscape of Thera», στα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου *Thera and the Aegean World* III.2, 1990, 348-361.

ΒΟΥΠΟΥΚΑΛΑΚΗΣ, Γ., «Η Μινωική έκρηξη και ο κόσμος του Αιγαίου», *ΑΙΣ* 4, 2006, 22-55

DOUMAS, C. - P. WARREN, «Thera: A Late Cycladic III Settlement at Monolithos», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 1979, 232-236.

PAPADOPOULOS, A., *Settlement Patterns and Demography on Late Cycladic Thera* (αδημ. μεταπτυχιακή εργασία, University College of London, 1999).

SPERLING, J. W., *Thera and Therasia, Ancient Greek Cities* 22, Athens 1973.

VLACHOPOULOS, A., «A Late Mycenaean Journey from Thera to Naxos: Cyclades in the 12th century BC», στο N. BRODIE - J. DOOLE - G. GAVALAS - C. RENFREW (επιμ.), *Ορίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades, McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge 25-28.3.2004*, Cambridge 2008, 519-531 (υπό εκτύπωση).